

Lara Končar¹

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

UDK

338.481

338.48:1

379.8-042.3-059.1

TURIZAM I PROBLEMI DIFERENCIJACIJE RAZLIČITIH FORMI PUTOVANJA: OD TURISTA DO SEZONSKIH MIGRANTSKIH RADNIKA I RADNICA

APSTRAKT U radu se razmatraju teorijske konceptualizacije savremenog turizma u okvirima putovanja i dokolice, u društvenim i humanističkim naukama. Kroz sistematičan prikaz tekstova iz oblasti proučavanja turizma, a koji se bave istorijskim razvojem turizma i različitim kategorijama putnika u zapadnom kontekstu, cilj je da se ukaže na teorijska ograničenja u razumevanjima turizma iz perspektive (zapadnih) turista. Ponudivši kritički osvrt na pristupe turizmu, autorka ističe značaj feminističke i marksističke perspektive, sa posebnim fokusom na problem odsustva perspektiva koje bi uključile sezonske migrantske radnike i radnice u turizmu kao značajne subjekte za teorijske konceptualizacije ovog fenomena. U zaključku rada istaknut je značaj razumevanja savremenog turizma kao kapitalistički organizovanog sistema, a kako bi se premostile polarizovane predstave o ovom fenomenu i kreirao prostor kojim je moguće proučavati turizam istovremeno: kroz društvene, kulturne, ekonomske i političke strukture, kao i kroz uloge i pozicije različitih aktera i akterki koji/e učestvuju u njegovoj proizvodnji i potrošnji.

Ključne reči: turizam, mobilnost, dokolica, putnici, turisti, sezonski migrantski radnici i radnice, turistički sistem

Turizam kao „laički” pojam i fenomen koji na jednom mestu okuplja niz različitih pojava inspirisao je mnoge proučavateljke i proučavaoce u pokušajima da odrede njegove granice, kako na teorijskom tako i na empirijskom planu. Kao osnovni elementi koji predstavljaju integralni deo sveta turizma i njegove teoretizacije u akademskim diskursima, ističu se fenomen *putovanja* i *dokolice*, kojima je posebna pažnja posvećena unutar studija turizma (engl. *tourism studies*), ali i srodnih disciplina – studija mobilnosti (engl. *mobility studies*) i studija dokolice (engl. *leisure studies*). Najjed-

1 E-mail: larakoncar@hotmail.com

nostavnije i najsvedenije napisano, turizam je definisan kao *dobrovoljno i privremeno putovanje*, te specifičan *vid mobilnosti orijentisane ka dokolici* (engl. *leisure-oriented mobility*) (Hall et al. 2014). Na konceptualnom nivou, njega je moguće razumeti kao *cirkulaciju* odnosno kretanje između skupa fiksiranih tačaka (Simić 2014, 98) – kao „putovanje koje postavlja putnika negde drugde u odnosu na kuću” (Koenker 2003, 660) i koje se uvek završava povratkom u mesto življenja (Crick 1989, 327; Urry and Larsen 2011, 4–5; MacCanell, 168) – te kao formu mobilnosti unutar koje se kreiraju „nesvakidašnja iskustva” usko povezana sa zadovoljstvom (Urry and Larsen 2011).

Ovakvo postavljeno konceptualno okviri za proučavanja turizma, iako tačni i veoma korisni, ipak dovode do nekoliko teorijskih ograničenja. U prvoj liniji, definisati turizam kao dobrovoljno i privremeno putovanje koje je orijentisano ka zadovoljstvu i dokolici znači razumeti ga iz perspektive onoga *šta turisti rade* i koje su *njihove motivacije*. Ovakav pogled, ipak, izostavlja niz društvenih, ekonomskih, kulturnih i političkih struktura koje ga oblikuju. Ili, kako Tarner (Louis Turner) i Aš (John Ash) ističu: „fokusrati se samo na turiste, njihove motive, ponašanja i kretanja znači ignorisati kompleksnost strukture turističkog sistema” (Turner and Ash 1975, 14). Drugo, definisati turizam kroz prizmu mobilnosti, odnosno kroz pitanja dobrovoljnosti i cirkularnosti turističkih kretanja, takođe ne predstavlja dovoljan uslov da bi se odredile granice ovog polja. U savremenom svetu, razlike između različitih formi kretanja neretko su zamagljene (Hannam et al. 2006): postoje i oni vidovi dobrovoljnog cirkularnog kretanja kao, na primer, polunomadsko stočarstvo (cf. Simić 2014), koji se nikako ne mogu podvesti pod ono što bismo nazvali „turizmom”. Pojedini autori i autorke su čak tvrdili da ljudi ni ne moraju napustiti svoj dom kako bi videli i posetili druga mesta (Feifer 1985; cf. Urry and Larsen 2011, 113–118; cf. Urry 1990), a sa razvojem vizuelnih tehnologija i interneta postalo je moguće zamisliti da „zaista” doživimo turističko iskustvo iako se nalazimo u sopstvenoj sobi. Laš (Scott Lash) i Uri (John Urry) su na tom tragu čak najavili i „kraj turizma”, s obzirom na to da se ljudi u savremenom svetu većinom nalaze u ulozi turista, bilo da su doslovno mobilni ili su u prilici da iskuse simuliranu mobilnost kroz višeznačne znakove i elektronske slike (Lash and Urry 1987, 259; cf. Rojeck 1996). Specifičan izazov, naime, jeste taj što putovanje predstavlja termin u koji je moguće upisati različita značenja i tumačenja.

Ono se ne odnosi isključivo na fizička kretanja ljudi kroz vreme i prostor, već predstavlja i značajnu metaforu za razumevanje i analizu različitih (teorijskih) apstrakcija u čijem se centru nalaze pitanja „lokacije” i „izmeštanja” (cf. npr. Said 1983; Clifford 1988). Treće, definisati turizam kroz pitanja dokolice i slobodnog vremena znači izuzeti niz drugih vidova turizama kada odluka o putovanju nije samo motivisana potragom za odmorom i/ili zadovoljstvom, kao što je slučaj u primeru poslovnog turizma (engl. *business tourism*) ili zdravstvenog turizma (engl. *medical tourism*). Ili, još važnije, mnoga turistička putovanja u „nezapadnim” kontekstima i modernostima, u socijalističkom kontekstu na primer, nisu ni podrazumevala potragu za zadovoljstvom i dokolicom, već su uključivala rad kao sastavni deo turističkog iskustva i putovanja (Gorsuch and Koenker 2006).² I četvrto, postavlja se pitanje da li turistička putovanja i iskustva zaista možemo označiti epitetom „nesvakidašnji”. Interesantna kontradiktornost, a koja je posebno očita u primeru industrijskog ili takozvanog „masovnog” turizma, jeste u tome da su turistička mesta, prostori i sadržaji neretko osmišljeni tako da se turisti i turistkinje mogu osetiti „kao kod kuće”, te da uvek postoji određeni stepen poznatosti i predvidivosti kojim je „omogućeno da se nastavi sa svakodnevnim životom u nesvakidašnjoj [turističkoj] situaciji” (Wood 1994, 73). Ili kako Erik Koen (Erik Cohen) ukazuje: „Iskustvo turizma objedinjuje određeni stepen nesvakidašnjosti i određeni stepen novine, ali i sigurnost navika sa uzbuđenjem koje donosi promena” (Cohen 1972, 167).

Ukoliko bismo pokušali da sumiramo navedene poglede, konceptualizacije turizma se grade kao suprotnost domu, radu (plaćenom i neplaćenom) i svakodnevici (Smith 1989 [1977]; Crick 1989, 327; Urry and Larsen 2011, 4–5), gde putovanje, dokolica i slobodno vreme čine dominantan spektar tema za teoretizacije ovog fenomena. Međutim, kako se naslućuje i iz prethodnih primera, ovako definisani okviri turizma neretko izostavljaju različite vidove turizama, te nude teorijske konceptualizacije koje se isključivo vode perspektivom (zapadnih) turista i turistkinja izostavljajući niz subjekata u turizmu, a što za posledicu ima proizvodnju određenih vrednosnih

2 Isto važi i za druge vidove turizama u savremenom kapitalizmu, kao što je tzv. „agroturizam”, gde sastavni deo turističkog iskustva može biti i obavljanje poljoprivrednih radnih zadataka i aktivnosti (cf. npr. Philip et al. 2010).

konotacija u naučnim diskursima koje dovode do polarizovanih predstava o ovom fenomenu i njegovim ispoljavanjima. Turizam kao predmet izučavanja društvenih i humanističkih nauka, naime, dominantno je posmatran (i kritikovan) kao fenomen „masovne”, potrošačke kulture i konzumerizma, gde su turističke aktivnosti, mesta, prostori i sadržaji tumačeni kao „hiper-realna” okruženja, „pseudo-događaji” i simulacija stvarnosti, odnosno ona okruženja u kojima je ukinut „istinski” kontakt sa drugima. Ove podele dominantno proističu iz zapadnocentričnih pogleda na turizam neretko (p)održavajući dihotomiju između „visoke” i „niske” kulture, „autentičnosti” i „površnosti”, kojima se u studijama turizma često baratalo.

S obzirom na to da je „turizam” kategorija koja ne pruža vid konceptualnog jedinstva (Tribe 2006), u ovom tekstu cilj je da se ponudi kratak i sistematizovan pregled polarizovanih predstava koje se grade o ovom fenomenu, a koje je najbolje predstaviti kroz tekstove koji se bave pitanjima istorijskog razvoja turizma, i (neuspešne) napore da se turisti izdvoje kao zasebna kategorija putnika. Namera je da se ukaže na problem teorijskih ograničenja u konceptualizacijama turizma iz perspektive turista i turistkinja, te skrene pažnja da je savremeni turizam, pre svega, potrebno posmatrati i razumeti u okvirima društvenih, ekonomskih, političkih i kulturnih struktura koje ga oblikuju.

TRANSFORMACIJE PUTOVANJA DO PRVE POLOVINE 20. VEKA

Izdvajanje turizma od drugih vidova putovanja je moguće uočiti kroz tri tematska okvira: pitanje *bezbednosti kretanja* putnika, pojavu *organizovanih putovanja* (tzv. tura) i kroz analizu *motiva* i *aktivnosti* turista. Ovi tematski okviri se smatraju značajnim jer dobro odslikavaju pravce mišljenja o nastanku turizma, i opisuju koji su društveni, kulturni, tehnološki i ekonomski uslovi uticali na transformaciju putovanja te razvijanje turizma kao „posebnog” fenomena.

Međutim, na samom početku značajno je skrenuti pažnju da su rasprave o nastanku i razvoju turizma i dalje aktuelne. U literaturi se neretko pronalaze tvrdnje da turizam, pa čak i masovni turizam, poseduje dugu istoriju. Ričard Batler (Richard Butler), na primer, kritikuje proučavaoce savremenog turizma kako ignorišu (istorijsku) činjenicu da je turizam fenomen koji je

star dva milenijuma. Ovaj autor ističe da mnoge turističke prakse i obrasci putovanja koje pronalazimo u savremenom turizmu imaju svoje poreklo u ponašanjima starih Rimljana, koji su odlazili u odmarališta i banjske centre radi odmora i zadovoljstva, ili u masovnim kretanjima hodočasnika i religijski motivisanim putovanjima. Naravno, on ne tvrdi da su u pitanju potpuno isti obrasci putovanja, ali nastoji da istakne kontinuitet turizma koji smatra izostavljenim u naučnim analizama. On ukazuje da – mada su se domašaj turizma i učešće u njemu tokom vremena veoma promenili, gde su područja koja posećuju turisti porasla u broju kao i turistička infrastruktura i objekti – osnovne motivacije turista i njihova ponašanja su ostali isti (Butler 2015, 18). Ipak, iako je moguće tragati za korenima turizma u prošlosti staroj dva milenijuma – gde arheološki ostaci, uključujući pisane zapise i slike na grnčariji, takođe upućuju na postojanje turističkih praksi (cf. Towner 1988) – ova znanja nisu dovoljna za analizu kulturnog, ekonomskog, društvenog i političkog konteksta u kojem se savremeni turizam konstituiše i manifestuje. Pitanje je da li se, na primer, prakse starih Rimljana uopšte mogu opisati kao turizam u savremenom smislu te reči, jer „turizam” ima specifično značenje za savremene ljude koje se ne može tako lako istorijski preneti. Drugim rečima, nastanak i razvoj turizma možda se ne mogu pripisati isključivo (post)industrijskom i (post)modernom društvu, ali posebna činjenica jeste da ga je upravo takvo društvo učinilo ovako prodornim i značajnim ekonomskim i socio-kulturnim fenomenom kakvom svedočimo danas (cf. Nash 1989 [1977], 39).

Početke, razvoj i transformacije sistema putovanja je teže pratiti iz više razloga. Posebno značajan jeste problem ograničenog broja istorijskih proučavanja i pristupa turizmu koji je naglašen već osamdesetih godina 20. veka (Towner 1988), da bi se ista tvrdnja ponovila devedesetih (Towner and Wall 1991) i početkom dvehiljaditih godina (Walton 2005), pa sve do savremenih dana (Butler 2015). Nedostatak dubinskih istorijskih analiza može biti i rezultat odsustva interdisciplinarnе saradnje, a usled specifičnosti istorijskih podataka turizam je najčešće bilo moguće izučavati iz zapadnocentrične perspektive i perspektive onih klasa putnika koji su imali prilike da praktikuju turizam i beleže turističke prakse u različitim istorijskim kontekstima. Jedan od interesantnijih uvida jeste taj da je „veoma mali broj poznatih istorijskih istraživanja prožimao korpus studija turizma” dok su „neki zapisi

o turizmu, koji su usvojili istorijsku perspektivu, bili proizvedeni od strane pisaca koji nisu profesionalni istoričari” (Towner and Wall 1991, 73). Kako Džon Tauner (John Towner) u svojoj analizi istorijskih podataka objašnjava, najviše informacija o razvoju turizma, posebno u periodu do 20. veka, preuzimano je iz ličnih dokumenata kao što su dnevници, pisma i putopisi, ali i drugih medija kao, na primer: vodiča, mapa ruta, časopisa i novina, a veliki značaj, i uticaj, na predstave o turizmu imala je i književnost.³ Međutim,

„samo su ozbiljniji pripadnici bogate dobrostojeće elite (ili njihovi tutori) čuvali putopise ... dok su zauzeti turisti srednje klase retko beležili svoja putovanja, te su sačuvani zapisi verovatno i manje reprezentativni” (Towner 1988, 49–50).

Dominantna znanja o razvoju turizma su proizvedena i identifikovana u odnosu na načine putovanja i aktivnosti elitnih klasa zapadnog sveta (Leiper 1979; Adler 1985; Towner 1985; Towner 1988; Adler 1989). U srednjovekovnoj Evropi, putovanja su isključivo praktikovana u religijske svrhe i za obične ljude su bila teška i opasna; čak su i putovanja vladajućih klasa zahtevala značajnu pratnju i zaštitu (Graburn 1989 [1977], 28–29). U Japanu, do 17. veka, putovanja su najvećim delom preduzimana od strane vođa i naoružanih grupa u vojne i političke svrhe, a reč za putovanje (jap. *tabi*) izvorno je označavala vojna putovanja (Graburn 1983, 50). Kako Danijel Burstin (Daniel Boorstin) tvrdi, putovanje je bilo institucija prognanih monarha, avanturistički orijentisanih aristokrata, trgovaca i radoznalih učenjaka. Njih su praktikovali oni koji su bili voljni da rizikuju da budu opljačkani, povređeni, da se snalaze kroz neprohodne i opasne puteve sa teškim prtljagom. Ono je zahtevalo dugoročno planiranje, velike troškove i utrošak vremena, a uključivalo je i značajan rizik po zdravlje i život putnika (Boorstin 1961, 83–84). Burstin čak tvrdi da trenutak kada putnik postaje turista jeste onda kada je otklonjen svaki rizik koje putovanje može sa sobom da nosi (ibid., 91). To naravno ne znači da ljudi u prošlosti nisu bili mobilni i da je svaka vrsta kretanja značila opasnost, ali biti u mogućnosti da se putuje iz

3 Za detaljan pregled literature o pristupima, izvorima i metodama u proučavanjima istorije turizma cf. Towner 1988 i Towner and Wall 1991.

razloga koji nisu povezani sa radom (ili religijom) bilo je dostupno samo eliti i značilo je statusni simbol (Urry 1990, 24). Naime, putovanje kao sekularna forma turizma je prvi put sistematski primenjivano od strane evropskih elita (Adler 1989, 8–9). Ili, kako Grejbern (Nelson Graburn) i Džafari (Jafar Jafari) opisuju:

„Od sredine 16. veka naovamo, severni Evropljani su redovno putovali od banja u svojim zemljama do centara učenja i mesta velikih klasičnih civilizacija južne Evrope. Isprva ograničena na plemiće i diplomate, ova putovanja su kasnije bila uobičajena. Do sredine 1700-ih postala su poznata kao ture i, prema Oksfordskom rečniku engleskog jezika iz 1989. godine, termin *turista* je skovan da opiše učesnike u ovim ugodnim i obrazovnim putovanjima” (Garburn and Jafari 1991, 1–2).

U istorijskim analizama, dve se prekretnice za razvitak savremenog turizma smatraju značajnim. To su Velike ture (engl. *Grand Tours*), koje postaju potpuno razvijene institucije putovanja u 18. veku, i osnivanje putničke agencije „Tomas Kuk” (engl. *Thomas Cook*) u 19. veku, kada putovanje postaje rasprostranjeniji fenomen u smislu dostupnosti i mesta koja su posećivali turisti. Nastanak Velikih tura se vezuje za putovanja elitnih klasa Engleske ka različitim delovima Evrope u cilju „praktikovanja kulture”, edukacije i zadovoljstva. Kako Tauner u svom tekstu iz 1985. godine, pod naslovom „Velike ture: ključna faza u istoriji turizma”, ukazuje, značaj Velikih tura pronalazi se u brojnosti ovakvih turističkih kretanja ali i obilju istraživačkog materijala o samom fenomenu. Ukratko, Velike ture su dominantno praktikovane od strane aristokratskih engleskih klasa od 16. veka, ali nisu isključivo bile ograničene na njih. Krajem 18. veka uočava se veći broj putnika srednje klase. Kako ovaj autor navodi, do 18. veka putnici Velikih tura su dominantno bili plemići i zemljoposednici koji su imali vremena i novca za dugačka putovanja, a jedan od važnih motiva bila je i edukacija bogatih mladića te se u ovim kretanjima pronalazi značajan broj studenata i tutora. Krajem 18. veka dolazi do porasta srednje klase u ovim putovanjima, kada su profesionalni pisci, umetnici i naučnici putovali u cilju traganja za novim saznanjima, a kao poseban fenomen javljaju se i porodična putovanja (Towner 1985, 304–313). Tauner ove promene ilustru-

je i kroz prostorno-vremenske transformacije koje su se događale u okviru praksi putovanja. Naime, pored klimatskih uslova, zaraznih bolesti i ratova koji su nedvosmisleno uticali na rute i trajanje putovanja, ulazak srednjih klasa značio je, usled nedostatka vremena i novca, i skraćenje putovanja. Sredinom 16. veka prosečno trajanje ture bilo je oko četrdeset meseci, dok se do početka 19. veka ovaj period smanjio na prosek od oko četiri meseca (ibid., 316–321).

Istovremeno sa Velikim turama, dešava se demokratizacija putovanja, kada se uočava i specifičan sistem organizovanih putovanja radničkih klasa (engl. *tramping system*).⁴ Džudit Adler (Judith Adler) u tekstu „Mladi na putu: refleksije o istoriji 'trampinga'” ukazuje da se kao kontrast mladim aristokratama Velikih tura i predstavnicima visokih klasa, javlja posebna klasa putnika – mladi pripadnici radničke klase. Ona kritikuje istorijske analize koje su implicitno pravile distinkciju između religijskih i radno orijentisanih putovanja siromašnih i rekreacijskih i kulturnih putovanja privilegovanih, gde se istorijski razvoj turizma isključivo pratio u odnosu na prakse elita, tvrdeći da: „istorija 'trampinga' pripada istoriji turizma” (Adler 1985, 341). Kako ova autorka objašnjava, „tramping” sistem se održao do početka 20. veka, tačnije Prvog svetskog rata, a „tramperi” su bili zanatlije u potrazi za poslom koji su odlazili na višegodišnja putovanja u druge zemlje da bi usavršili i/ili razmenili svoj rad. U primeru engleske radničke klase, „tramping” sistem razvio se kao odgovor na probleme nezaposlenosti i siromaštva. U slučaju Francuske i Nemačke ovaj sistem, koji se nazivao i „obavezna putovanja” (engl. *travel duty*; franc. *Compagnons du Devoir et du Tour de France*; nem. *Wanderpflicht*), bio je više povezan sa počecima profesionalnog života. Tada je od mladih zanatlija bilo očekivano da odlaze na višegodišnja putovanja kako bi usavršili svoj rad. U Japanu je takođe za-beležena tradicija povezivanja rada i putovanja kao deo edukacijskog procesa i sazrevanja. Naime, u feudalnom periodu mladi samuraji putovali su sa slugama kako bi stekli veštine u mačevanju, geografsko iskustvo i upoznali nove ljude (Graburn 1983, 54).

4 Više o organizovanju i putovanjima radnika 19. veka sa ciljem potrage za poslom (eng. *the tramp*), koji su se nazivali tramperima (eng. *tramper*), videti u Engels 2018 [1845], 220.

Iako se kretanja mladih „trampera” ne mogu poistovetiti sa kretanjima mladih aristokrata – zbog niza društveno-ekonomskih uslova i klasnih razlika – Adler tvrdi da su „tramping” sistem i sistem Velikih tura jednako važni za istoriju turizma, iz više razloga. Prvo, i Velike ture i „tramping” predstavljaju organizovane sisteme putovanja, iako je kretanje aristokrata bilo mnogo „slobodnije” dok je putovanje „trampera” bilo strogo kontrolisano. Drugo, i ulazak u „tramping” sistem i odlazak na Velike ture su služili kao „rituali odrastanja”, odnosno značili su odvajanje od porodice i doma te priliku za razgledanje, avanturu i edukaciju. I konačno, iako su putovanja zanatlija bila uslovljena potragom za poslom, ona su bila motivisana i potragom za avanturom, to jest, ova putovanja su imala turističke komponente (Adler 1985, 336–340). Drugim rečima, ova autorka tvrdi da istorijski razvoj turizma ne treba pratiti u odnosu na klasnu strukturu turista, već kroz procese transformacije „kulture putovanja” (engl. *road culture*). Sličnim argumentom su se vodili i Taunerovi radovi (Towner 1985), doduše ne negirajući klasnu strukturu putnika. On se u svojoj istorijskoj analizi institucije Velikih tura zalaže da ove obrasce putovanja ne treba definisati u odnosu na aristokratsku klasu putnika, njihove motive i ponašanja, već u odnosu na prostorno-vremenske obrasce i mesta koja su posećivali, a da bi se uočile transformacije klasa turista i na koje načine se turistička industrija razvijala kako bi odgovorila na njihove potrebe.

Dobra ilustracija za razumevanje transformacija putovanja jesu i interesovanja turista tadašnjeg vremena. U 17. veku, zainteresovanost za prirodne pejzaže nije imala velike posledice i uticaj na prostorni obrazac Velikih tura (Towner 1985, 314), a divlji predeli i planine posmatrani su kao opasna i nepoželjna mesta za posećivanje (Butler 2015). Ili, kako Adler u svom tekstu „Poreklo razgledanja” navodi, tokom 16. i 17. veka „pripreme za putovanje podrazumevale su prikupljanje informacija kod kuće da bi se razmenile u inostranstvu, učenje stranih jezika, sastavljanje liste pitanja ... i, pre svega, čitanje” (Adler 1989, 10). Naime, motiv putovanja bilo je znanje, a ne razgledanje. Rečima ove autorke, to znači da je „uho” imalo prevlast nad „okom”, odnosno:

„Veoma dugo, estetska interesovanja igrala su malu ili nikakvu ulogu u evropskoj praksi razgledanja. Arhitektonski spomenici privlačili su određenu pa-

žnju, ali pozivanje na slikarstvo i skulpture, kao i na pejzažnu lepotu, gotovo da nisu postojali u literaturi o putovanjima šesnaestog i sedamnaestog veka” (ibid., 13).

Krajem 18. veka događa se promena u „metodu putovanja”, koju Adler objašnjava kroz transformaciju kanona u turističkim praksama. Nekadašnja putovanja motivisana potragom za objektivnim znanjem i distanciranim posmatranjem u cilju javnog interesa, a čiji su rezultati predstavljani u tekstualnoj formi sa vrlo ograničenim opsegom informacija, zamenila su razgledanja koja su postala strastvene, individualne i privatne aktivnosti (ibid., 18–25). Ovu promenu Tauner primećuje i kod fenomena Velikih tura, ističući period „Romantične Velike ture” (engl. *Romantic Grand Tour*), koji se može razumeti kao početak „scenskog turizma” (engl. *scenic tourism*), gde putnici postaju više zainteresovani za prizore i efekte tih prizora na njihova osećanja (Towner 1985, 314–315). Butler, takođe, ističe navedenu transformaciju pripisujući je romantizmu i razvoju parne lokomotive kada su se, na primer, predstave o Alpima kao opasnom terenu i „velikom problemu koji mora biti prevaziđen na putu do Italije” transformisale u scenski predstavljene predele i kao glavne turističke atrakcije (Butler 2015, 19). Pored „edukacijskih” i „kulturnih” putovanja dobrostojećih klasa društva, Grejbern ističe i još jednu formu turizma koja se razvijala u periodu Velikih tura. Pre 18. veka, aristokratske porodice su neretko putovale u različite dvorce širom zemlje sa ciljem odmora, lova i rekreacije. Takođe, putovanje u različite banje iz zdravstvenih razloga je bilo veoma popularno. Od 18. veka, i posebno 19. veka, luksuzne rivijere su sagrađene uz mediteransku i jadransku obalu kako bi ugostile bogate staleže iz severne Evrope, a koji su bili u potrazi za banjskim odmaralištima. Iako su ova mesta često služila kao izgovor za druge aktivnosti turista poput kockanja i drugih vidova „zadovoljstava”, dobar primer jeste i popularnost Azurne obale i Monte Karla kao centara za kockarske aktivnosti (Garburn 1989 [1977], 30). Druga polovina 19. veka, tako, predstavlja trenutak kada nastaje „turistički pogled” (engl. *tourist gaze*) – kombinovanjem sredstava za kolektivno putovanje, želje za putovanjem, i tehnika fotografske reprodukcije – koji postaje suštinska komponenta zapadne modernosti (Urry and Larsen 2011, 31).

Pored Velikih tura, druga značajna faza za razvoj turizma jeste nastanak prve putničke agencije „Tomas Kuk”, polovinom 19. veka, koja je nudila turističke aranžmane prvo u Engleskoj, a potom u Evropi (Boorstin 1961, 84–91; Graburn 1989 [1977], 29–30; Graburn and Jafari 1991, 1–3; Towner, 1985). Tomas Kuk, često nazivan društvenim reformistom, smatra se izumiteljem „paket aranžmana” (engl. *packaged tours*), te jednom od odgovornih osoba za standardizaciju hotela, restorana i putovanja uopšte. On se zalagao za demokratizaciju putovanja tvrdeći da njegove ture predstavljaju aktivnosti za unapređenje ljudskog progressa, a svaki napad na ovaj koncept putovanja je nazivao izrazom čistog snobizma (Boorstin 1961, 88). Kako Grejbern objašnjava: promovišući razvoj železnice, pre svega, Kuk je putovanje učinio lakšim za mase koje su se kretale na krilima imperijalizma i komercijalne ekspanzije (Graburn 1989 [1977], 30). On je kroz promociju parne lokomotive organizovao putovanja za siromašnije stanovnike urbanih područja odvođeći ih u seoska područja na izložbe i trke, uvidevši komercijalni potencijal masovnog turizma. Takođe, Burstin tvrdi da su se Amerikanci koji su se odlučivali na putovanja dominantno oslanjali na usluge agencije „Tomas Kuk”, a krajem 19. veka i kompanija „Amerikan ekspres” (engl. *American express company*) počinje da nudi turističke ture ka Evropi, gde svoju ekspanziju doživljava nakon Prvog svetskog rata (Boorstin 1961, 89–91). Naime, osnivanje putničke agencije „Tomas Kuk” smatra se osnovom moderne industrije turizma: to je trenutak kada putovanje postaje industrijalizovano i komercijalizovano kroz osnivanje putničkih agencija, mogućnost rezervacije sedišta i zakazivanja hotela, klasifikaciju smeštaja, postojanje putničkih čekova, redova vožnje i turističkih vodiča, te kada turizam dobija epitet masovnog i industrijskog fenomena (Garburn and Jafari 1991, 2). Ipak, važno je istaći Taunerovo upozorenje da je faza Velikih tura upravo ta koja je predstavljala osnovu i uporište za osnivanje carstva koje je kasnije izgradio „Tomas Kuk” (Towner 1985, 326).

Za razliku od „kulturnih”, „edukacijskih” putovanja aristokratskih klasa zapadnog sveta, koreni masovnog turizma kako ga danas posmatramo neretko se vezuju za kretanja industrijske radničke klase, a koja su se intenzivirala u drugoj polovini 19. veka. Uri i Larsen (Jonas Larsen) u svojoj studiji *Turistički pogled*, u poglavlju „Masovni turizam”, nude detaljan pregled njegovog razvoja (Urry and Larsen 2011, 31–48). Oslanjajući se na istorijske

uvide, ovi autori ističu da se prva forma masovnog turizma vezuje za izgradnju i osnivanje primorskih odmarališta (engl. *seaside resorts*) u Engleskoj. Kako je već pomenuto, do druge polovine 19. veka turizam je bio društveno selektivna praksa isključivo namenjena višim klasama društva. Demokratizacija putovanja i dostupnost transporta, procesi urbanizacije, zajedno sa romantičarskim predstavama o značaju prirode nasuprot brznoj industrijalizaciji – činili su osnove za stvaranje masovnog turizma i uspostavljanje novih društvenih odnosa. Ideja civilizovanja „grube” radničke klase kroz organizovanu rekreaciju postaje rasprostranjenija među poslodavcima, srednjoklasnim reformatorima i državom (Urry and Larsen 2011, 35). Primorska odmarališta, tako, postaju prva mesta i prostori masovnog turizma, a njihova popularnost je eksponencijalno rasla. Tada dolazi i do takozvane „hijerarhije odmarališta” (engl. *resort hierarchy*), koja je bila konstituisana kako klasama turista tako i rasporedom u vlasništvu:

„Razlike u društvenom tonu odmarališta (hijerarhija odmarališta) su objašnjive u smislu međupovezanosti vlasništva nad zemljom i scenskih prizora. Mesta koja su postala radnička odmarališta koja su povezana sa industrijskim gradovima, jesu ona mesta koja su uglavnom imala veoma fragmentirano vlasništvo nad zemljom u 19. veku i relativno nepoželjan scenski pejzaž. Takva odmarališta su se razvila u prilično jeftina mesta za posetu, što je rezultiralo time da je turistička infrastruktura za masovno tržište radničke klase poticala iz industrijskih gradova. Kako se tržište razvijalo, imućniji turisti su odlazili u potragu za ekskluzivnijim smeštajem, društvenim tonom i turističkim pogledom. Odmor je tako postao forma upadljive potrošnje u kojoj se statusne atribucije prave na osnovu toga gde je neko boravio, i u odnosu na to kakvi su ljudi koji su takođe tamo boravili. Atraktivnost mesta, a samim tim i lokacije, takođe je zavisila od toga koliko drugih ljudi boravi u istom mestu, a posebno onih ljudi koji su međusobno slični” (Larsen and Urry 2011, 40).

Borba radničke klase za bolje uslove rada, vremenska i prostorna racionalizacija obrazaca rada i njegovo razdvajanje u odnosu na slobodno vreme i dokoličarske aktivnosti – takođe su predstavljali neizostavne elemente (i uslov) za omasovljenje turizma. Povlačenje jasne granice između rada i slobodnog vremena vezuje se za period industrijalizacije i stvaranje kapi-

talističkih odnosa u društvu. Kako Edvard Tompson (Edward Thompson) opisuje, u „predindustrijskim” društvima granica između rada i slobodnog vremena bila je zamagljena, a vreme je mereno u odnosu na obavljene zadatke (engl. *task oriented*) kroz radne (uglavnom sezonske) cikluse u poljima ili domaćinske poslove. Sa pojavom industrijskog kapitalizma, usled komodifikacije vremena i rada, vremenske i novčane racionalizacije radnih procesa, i institucionalizovanog disciplinovanja radne snage kroz profitnu logiku i vremenske režime – radnici i radnice počeli su jasno da razdvajaju slobodno vreme od vremena koje provode radeći kod poslodavca (Tompson 1967). Naravno, to ne znači da se koncept slobodnog vremena prvi put pojavljuje u industrijskim društvima. Karnevalske proslave u srednjovekovnom periodu predstavljaju dobar primer kolektivnog odvajanja od svakodnevice i rada, kada se odstupa od društveno i kulturno zadatih normi i ponašanja gde zabava, igra, uživanje, zadovoljstvo i rekreacija predstavljaju osnovne izraze dokoličarskih praksi i aktivnosti (Rojeck 1985). Torsten Veblen (Thorstein Veblen) je čak ponudio iscrpnu analizu o razvoju institucije dokoličarske klase u različitim stadijumima društva i kulture nastojeći da odslika procese izdvajanja visokih klasa kroz pitanja vlasništva, životnih stilova, distanciranja od rada i isticanje potrošnje (Veblen 2008 [1925]). Ovakve poglede moguće je dopuniti i uvidima o konceptualizaciji vremena, rada i dokolice u „nezapadnim” društvima (Mgonja 2020). Međutim, ono što se može smatrati osnovnom činjenicom, u slučaju turizma u zapadnim društvima, jeste da u ovom periodu dolazi do prisilne segregacije dokoličarskih aktivnosti. Kako Stiven Briton (Stephen G. Britton) ističe, za razliku od ranijih epoha i različitih društava u kojima radne i neradne aktivnosti nisu bile tako direktno razdvojene, potčinjenost pojedinaca kapitalu na radnom mestu značila je pridavanje važnosti slobodnom vremenu i želji za odvrćanjem od napora svakodnevnog rutine. Različite forme zabave ne samo da postaju centralno sredstvo za bekstvo i olakšanje, već učešće u rekreativnim aktivnostima počinje da stvara iluziju o slobodi i samoopredeljenju (Britton 1991, 453).

Poslednja faza značajna za razvoj turizma jeste period do Prvog svetskog rata. Sa slabljenjem aristokratije dešava se i nova „revolucija” u turizmu – poštovanje prirode nasuprot brzim procesima industrijalizacije gde se, pored železničkog, razvija i dostupnost brodskog i drumskog saobraćaja. Sunčanje i kupanje u moru postaju važne turističke aktivnosti, zajedno sa

planinarenjem, pešačenjem, skijanjem i plovidbom (Graburn and Jafari 1991, 3). Iako kupanje u moru nije novijeg datuma, tada se dogodila jedna značajna promena: ono više nije vezivano isključivo za medicinske svrhe nego i za odmor, rekreaciju i uživanje. Već 1920-ih dobrostojeći Amerikanci u velikom broju posećuju Pariz i Azurnu obalu, dolazi do masovnijeg razvijanja zimskih i letnjih odmarališta, a zdravstveni benefiti izlaganja suncu (sa otkrićem vitamina D) postaju sve popularniji (Graburn 1989 [1977], 30–31).

Gorenavedene promene u kretanjima, lokacijama, klasama putnika i njihovim aktivnostima predstavljaju dobar primer raznolikosti turizma i turističkih praksi, ali i otkrivaju probleme diferencijacije turizma od drugih formi putovanja koje, usled globalizacijskih procesa i tokova, posebno postaju vidljive u drugoj polovini 20. veka. „Turistički bum”, naime, proizveo je različite forme turizama – od kratkih ekskurzija do putovanja oko sveta, od domaćeg do internacionalnog turizma, od masovnih i rutiniziranih putovanja sa ciljem odmora do individualizovanih i avanturistički orijentisanih kretanja – što je inspirisalo mnoge autore i autorke da pokušaju da odrede kategoriju „turiste” i razdvoje ga od drugih kategorija putnika i putnica.

PUTNICI I TURISTI: KONCEPTUALNA RAZDVAJANJA

Studije turizma imale su tendenciju da reprodukuju akademsku hijerarhiju vrednosti koja je pratila društvenu hijerarhiju putnika i turista (Franklin and Crang 2001, 8) dovodeći do konceptualnih razdvajanja ovih figura, koja su se gradila kroz opozicije između „visoke” i „niske” kulture, „autentičnosti” i „površnosti”, i individualne i masovne kulture – gde je putnik aktivan, onaj koji radi na nečemu i svesno traga za avanturom, dok je turista pasivan, onaj koji traga za zadovoljstvom i čeka da interesantne stvari dođu do njega (cf. Simić 2014, 92). Ili, kako Dajen Kenker (Diane Koekner) slikovito pojašnjava navedene razlike: „Putnici pišu o svojim putovanjima i proizvode određena znanja – turisti pišu razglednice” (Koenker 2003, 657).

Dobar primer oštre kritike turizma jeste studija Danijela Burstina, koji u poglavlju „Od putnika do turiste: izgubljena umetnost putovanja” nudi opsežan niz argumenata nastojeći da pokaže kako su turističke atrakcije uvek površne. On tvrdi da su moderni turisti u potrazi za „pseudo” događajima, da očekuju neobičnost i poznatost u isto vreme – da osete komfort kuće

u srcu Afrike – verujući da mogu doživeti nezaboravno iskustvo i avanturu u dve nedelje, a da ne ulaze ni u kakve rizike (Boorstin 1961, 79-80). Tarner i Aš čak sugerišu da su turisti osunčani „varvari” koji uništavaju kulture, nazivajući ih „zlatnim hordama” (Turner and Ash 1975, 195). Međutim, Din Mekanel (Dean MacCannell) dobro primećuje da kritika turista ne predstavlja analitičku refleksiju turizma. Kako ovaj autor objašnjava, Burstinova kritika ne vodi se činjenicom da turisti odlaze od kuće kako bi posetili i videli stvari, oni su prekorevani jer se zadovoljavaju površnim iskustvima prilikom poseta drugih ljudi i mesta (MacCannell 1999 [1976], 10). Koen, takođe, ističe da je Burstinova kritika turista simplifikovana jer u njegovom razumevanju razvoja turizma postoje samo ili masovni turisti ili avanturisti (Cohen 1972, 174). Drugim rečima, negativne vrednosne konotacije o turizmu zasnivaju se na kritici neuspeha turista da posete destinacije na način na koji bi „trebalo” da budu viđene (MacCannell 1999 [1976], 10). U „odbranu” turista, Koen čak tvrdi da bez obzira na snažne efekte turizma, „turisti praktično nisu nikada prvi stranci koji prodiru u nova društva – njima obično prethode osvajači, administratori, trgovci, misionari, antropolozi, avanturisti i dr.” (Cohen 1984, 381).⁵

Radovi Burstina, Mekanela, Tarnera i Aša mogu se svrstati u teorije koje turizam razumeju iz modernističke perspektive, ali o kojem grade suprotstavljene poglede. Kako Nejtan Jurili (Natan Uriely) pojašnjava, tekstovi Burstina, Tarnera i Aša turizam posmatraju kao „simptom moderne dekadence”, dok Mekanel turizam razume kao „moderani ritual koji uključuje potragu za autentičnošću” (cf. Cohen 1979). Zajedničko ovim pristupima jeste da društva posmatraju kao totalitete a figuru turiste kao jedinstvenu, te ne uspevaju da obuhvate varijacije turizma i turističkih praksi (Uriely 1997, 982). Konflikt između ovih koncepcija, tako, ostaje nerazrešen, s obzirom na to da svaki od ovih pristupa figuru turiste opisuje kao „generalni tip”, „implicitno ili eksplicitno negirajući alternativne konceptualizacije” (Cohen 1979, 180). Sa ulaskom postmodernističke teorije osamdesetih godina 20. veka, a posebno od devedestih, pogledi na turizam se menjaju – tada

5 Iako autoru to verovatno nije bila namera, ovaj argument se može tumačiti kao kolonijalni pogled na turizam, posebno ukoliko se uzme u obzir da mnoge turističke destinacije nisu bile kolonije, te da su i sami centri kolonijalizma i imperijalizma takođe turističke destinacije.

ovaj fenomen počinje da bude posmatran i analiziran kao „izraz postmoderne pre nego moderne kulture” (Uriely 1997, 983). Iako se ne može smatrati odgovornim za ulazak postmodernističke teorije u proučavanja turizma, radovi sociologa Erika Koena iz sedamdesetih godina (Erik Cohen 1972; 1974; 1979) su dosta doprineli kritici homogenizovanih i generalizovanih predstava o turizmu, turistima i turističkim iskustvima. Međutim, kako Jurili ističe, posmodernistički teorijski okviri ipak su pratili polarizaciju koja je formirana sedamdesetih godina: između pogleda koje je zastupao Burstin, s jedne strane, i pogleda za koje se zalagao Mekanel, s druge (Uriely 1997). Tako su se formirala dva postmodernistička teorijska okvira za koje je važno naglasiti da nisu suprotstavljena: s jedne strane, „simulacioni” postmoderni turizam (engl. „*simulational*” *postmodern tourism*), koji je bio zainteresovan za „pseudo” i „hiper-realne” događaje i okruženja koje proizvodi masovni turizam u postmodernom društvu; s druge strane, „drugi” postmoderni turizam (engl. *the „other” postmodern tourism*), koji se bavio varijacijama turizma i njegovim manifestacijama (ibid.).⁶

Figura turiste je, tako, kao metafora i alegorija, postala veoma značajna za komentarisanje kako modernog, tako i postmodernog stanja. Din Mekanel je, na primer, tvrdio da figura turiste u osnovi simbolizuje svet u kojem danas živimo, opisavši je na sledeći način:

„Verovatno je ‚turista’ jedna od najranijih postmodernih figura, otuđen ali i u potrazi za ispunjenjem svoje otuđenosti – bez mesta i subjektivnosti ... Turista [pored toga što je simbolička figura] predstavlja i stvarne osobe: posmatrače, uglavnom pripadnike srednje klase, koji se kreću kroz svet u potrazi za iskustvom” (MacCannell 1999 [1976], xvi, 1).

Kao paralela turistima javljaju se različite figure putnika: šetač, skitnica/lutalica, vagabundo i drugi subjekti. Usled nemogućnosti razdvajanja različitih vidova kretanja koja bi turizam učinila jasno definisanom formom mobilnosti, u centru ovih debata našli su se pokušaji klarifikacije i konceptualizacije figure turiste koja je bila predmet diskusije unutar društvenih nauka, posebno sociologije. Nekada implicitno, nekada eksplicitno,

6 O tačkama razdvajanja i spajanja ova dva pristupa kao i predstavnicima ovih pravaca više u: Uriely 1997.

u ovim radovima je problematizovano pitanje ko jeste a ko nije turista, te kako odrediti granice između drugih vidova kretanja i turizma. Pol Fasel (Paul Fussel), na primer, pravi razliku između istraživača, putnika i turista. Istraživač je onaj koji traga za neotkrivenim, on se kreće ka nepoznatom i rizicima; putnik za onim stvarima koje su „otkrivene u istoriji”; dok turista traga za onim što je od strane preduzetništva pripremljeno za njega. Istraživač i turista predstavljaju dva suprotna pola, dve krajnosti, dok se putnik nalazi u središtu povezujući nepoznato i nepredvidivo sa zadovoljstvom i poznatim koji pripadaju sferi turizma (Clifford 1988). Nadalje, postoje i interesantne paralele između akademika i turista, a posebno u slučaju disciplina čiji istraživački metod uključuje putovanje, kao što su antropologija i geografija (cf. npr. Lodge 1984, navedeno u Rojeck and Urry 1997, 20). Mekanel, tako, pravi paralelu između etnografa i turista. On ističe da se obojica u svojim putovanjima kreću kroz ljudske zajednice – „gledajući jedan u drugog netremice i međusobno se imitirajući u pokušajima da ujedine tradicionalne i moderne elemente u novo holističko razumevanje zajednica”; ali i da se razlikuju u motivima: motivi i uloga turista su u savremenosti mistifikovani – on smatra da je njegovo izmeštanje sa ciljem sopstvenog uživanja, dok motivi etnografa nisu mistifikovani – on se nalazi pred zahtevom da društveni svet učini razumljivijim (MacCannell 1999 [1976], 173–179).⁷ Zigmunt Bauman (Zygmunt Bauman) kao figure i metafore savremenosti prepoznaje šetača (engl. *stroller*), vagabunda, turistu i igrača (engl. *player*), a figuru turista gradi u odnosu na vagabunda. Ono što je ovim figurama zajedničko jeste da u ljudske veze i interakcije ulaze sporadično ne gradeći trajne odnose zasnovane na odgovornostima i dužnostima (cf. Jokinen and Veijola 1997). Turista je, baš kao i vagabundo, „stranac u pokretu”. Međutim, za razliku od vagabunda, koji luta bez kontrole i reda, turista se kreće sa određenom svrhom (ili barem smatra da njegovo kretanje ima svrhu): on je sistemski tragač za novim i drugačijim iskustvima koja su uvek oblikovana „jastučićima bezbednosti i poznatosti”. Takođe, vagabundo se nalazi u situaciji neizvesnosti koja ga može dovesti do beskućništva, dok turista uvek ima kuću: „sopstveno” mesto kada je avantura završena ili ukoliko putovanje nije proteklo kako je očekivano (Bauman 1996, 29–31). Konač-

7 Naravno, navedene analogije se mogu smatrati površnim jer motivi i uloge turista i istraživača uključuju i mnogo toga drugog.

no, i vagabundo i turista su „izmešteni posmatrači”, ali ono što ih suštinski razlikuje jeste pripadnost masama. Oslanjajući se na Benjaminovu (Benjamin 1985) figuru skitnice (engl. *flâneur*), Džokinen i Veidžola podvlače da skitnica,⁸ za razliku od turista, postoji u kontekstu kretanja kroz mase – on živi kroz njih ali je i istovremeno izdvojen, distanciran – njegovo kretanje je sporije i okrenuto opservaciji. Turista je, pak, deo masa. Slikovitije objašnjenje, skitnica je neko ko se kreće kroz mase ali i mračne i zapostavljene kutke, a turista je deo „osvetljenih” javnih prostora – skitnica je miran i povučen dok je turista maničan (Jokinen and Veijola 1997, 26–27).

Činjenica da su postojali napori da se istaknu tačke spajanja i razdvajanja različitih figura putnika dobro odslikava nemogućnost iznalaženja jasno označenih kretanja, putanja, fiksiranih identiteta, lokacija, kao i jednu tendenciju unutar studija turizma koju su Adrijan Frenklin (Adrian Franklin) i Majk Krang (Mike Crang) početkom 21. veka jasno naglasili, a to je da:

„paralele između različitih vidova putovanja, kao što su putovanje radi izučavanja, putovanje radi učenja, putovanje radi uživanja, putovanje da bi se proučavala druga putovanja itd. – samo pokazuju da se studije turizma još nisu pomirile sa stalnim oscilacijama koje se javljaju između polova putnika i turista” (Franklin and Crang 2001, 8).

Uvidevši da ni sami turisti ne predstavljaju jedinstvenu kategoriju, Koen (Cohen 1972, 1974) je nastojao da ponudi „tipologiju” turista ističući da je turizam potrebno posmatrati kroz „maglovite skupove” (engl. *fuzzy sets*) i da nije moguće povući jasnu liniju razdvajanja između onih koji jesu i onih koji nisu turisti – odnosno, da postoje različite uloge putnika koje neretko imaju turističke komponente. Koen svoju tipologiju zasniva na tvrdnji da je većina definicija turističkih uloga vodila istraživače i pisce ka „jasno određenom turizmu” (engl. *fully-fledged tourism*) ograničavajući ih na proučavanje savremenog masovnog turizma, izostavljajući delimične turističke uloge koje putnici preduzimaju i podržavajući granice između kategorija putnika i turista. Tvrdeći da razgraničavanje putnika od turista ne vodi analitičkoj preciznosti, ovaj autor uvodi drugačije komponente za kon-

8 Vagabundo i skitnica u Benjaminovom i Baumanovom radu su iste figure, što ističu i same autorke.

ceptualizaciju turističkih uloga praveći razliku između turista koji su „putnici” i turista koji su „posetioci”. S obzirom na to da postoje različiti obrasci putovanja, Koen razlikuje one turiste koji razgledaju (engl. *sightseers*) i one turiste koji praktikuju odmor (engl. *vacationers*). „Posmatrač” su turisti u doslovnom smislu reči: to su putnici koji odlaze na ture posećujući više destinacija tokom jednog putovanja; druga kategorija su oni turisti koji posećuju jednu destinaciju i borave u odmaralištima. Prvi primarno posećuju „atrakcije” – stare gradove, lokalne zajednice, arheološka nalazišta, prirodna dobra i dr.; dok su oni turisti koji praktikuju odmor više okrenuti objektima i pogodnostima kao što su dobar smeštaj i hrana, ugodne plaže, planinski vazduh, mogućnosti za rekreacijske aktivnosti i dr. Iako se može učiniti da posmatrač više odgovaraju kategoriji putnika i da su aktivni, dok oni koji praktikuju odmor više odgovaraju ulozi turista i pasivni su – ovaj autor ističe da razgledanje takođe može biti pasivno, kao u slučaju organizovanih tura autobusima iz kojih se razgledaju različite atrakcije, i da odmaranje može biti aktivno, kao u primeru sportskih aktivnosti i rekreacije. Konačno, navedene turističke uloge nisu ni fiksirane, one se mogu smenjivati u toku jednog istog putovanja.

Krajem sedamdesetih godina, isti autor (Cohen 1979) ponudio je i pet različitih režima turističkog iskustva: rekreacijski (engl. *recreational mode*), izmenjeni/diverzantski (engl. *diversionary mode*), iskustveni (engl. *experiential mode*), eksperimentalni (engl. *experimental mode*) i egzistencijalni (engl. *existential mode*). Rekreacijski režim obuhvata ona turistička iskustva koja su motivisana rekreacijom kao formom zabave i u tom smislu ovi turisti su oni koji tragaju za begom (engl. *getting away*) kako bi uživali, izmestili se i „obnovili”, a sve u cilju sopstvene dobrobiti. Ovaj tip turiste nije u potrazi za nečim „stvarnim” i „autentičnim”, to nije ni motivacija njegovog putovanja – već beg kako bi se odmorio i regenerisao da bi mogao da nastavi sa svakodnevnim životom. Izmenjeni/diverzantski režim odnosi se na ona iskustva koja su veoma slična rekreacijskim, s tim da se motivacija razlikuje: dok rekreacijski režimi imaju za cilj da se osoba „obnovi” i „odmori”, diverzantski režimi su „beznačajni” i odnose sa na ona putovanja koja su posledica dosade, besmislenog lutanja i nezainteresovanosti. Ova dva režima turističkih iskustava su upravo one forme turizama koje su najviše bile kritikovane, a koje predstavljaju paradigmatičke okvire za razumevanje (i

kritiku) savremenog, industrijskog turizma. Iskustveni režim predstavlja ona putovanja gde se potraga za smislom pronalazi u drugim društvima i kulturama sa ciljem da se dožive autentična iskustva. Turista okrenut ka ovim vidovima iskustava uglavnom je „posmatrač” (engl. *observer*) – on traga za smislom u drugim kulturama ali je i svestan njihove „drugosti” ne prihvatajući životne stilove onih koje posmatra već tražeći smisao u njihovim ponašanjima. U tom smislu ovaj režim sličniji je prethodno opisanim režimima jer i dalje ne podrazumeva „stvarna” iskustva. Četvrti režim odnosi se na ona putovanja koja su motivisana promenom životnog stila i čiji je cilj da se osoba uključi u životne stilove onih koje posećuje. Ovaj tip turista nije posmatrač kao prethodni, „iskustveni” turista, već nastoji da usvoji alternativne životne stilove i poglede na svet, što neretko uključuje i konzumaciju psihoaktivnih supstanci, privremeni boravak na farmama u dalekim zemljama koji može da uključuje i rad, pridruživanje različitim komunama itd. Međutim, ovaj tip turista se ne zadržava na jednom mestu niti ulazi u dublje odnose, već traga za različitim životnim stilovima (ili delovima životnih stilova) koji mu najviše odgovaraju. Poslednji, egzistencijalni režim turističkog iskustva odnosi se na one turiste koji teže da ostanu na jednom mestu usvajajući životne stilove, vrednosti i sl. mesta koje su posetili. Ono što ih čini turistima to je da ne ostaju zauvek da žive u tim mestima već su „turisti u egzilu”, odnosno imaju dvojne živote: one svakodnevnne i kada se izmeštaju na duže periode u ista mesta.

Konačno, osamdesetih godina 20. veka, a posebno od devedesetih, javlja se i nova figura turista – „post-turista”, kao suprotnost „tradicionalnom turistu” i jasno obeleženim kategorijama turista (Feifer 1985; cf. Urry 2011, 113–118). Ukratko, post-turista je svestan promene i mogućnosti višestrukih izbora: u jednom trenutku on traga za nečim sakralnim, potom za nečim informativnim, zatim teži lepim ili zabavnim iskustvima. On je istovremeno oslobođen stega „visoke” kulture i od zahteva za ispunjenjem „principa zadovoljstva” (Urry and Larsen 2011, 114). Post-turista prihvata komodifikaciju turizma, on zna da je turista i da je turizam serija igara bez ijednog autentičnog iskustva. On zna da su turističke brošure samo deo popularne kulture, da tradicionalno ribarsko selo ne bi moglo da preživi bez turizma, ili da je zabava u lokalnom baru osmišljena i predstavljena za turiste (ibid., 115; cf. Ritzer 1998, 142).

KRITIKA FIGURE TURISTE U KONCEPTUALIZACIJAMA TURIZMA

Kako se naslućuje i iz prethodnih redova, značajan uticaj na konceptualizacije turizma i različitih kategorija putnika imale su, prvo, moderna, a potom i postmoderna teorija i kritika. Drugačiji pogledi na turizam doveli su i do svojevrsne zbrke da li se ovaj fenomen razume kao moderni ili postmoderni, te koje kategorije putnika se smatraju modernim a koje postmodernim figurama. Različite figure nezavisnih putnika, a posebno skitnice, bile su posebno kritikovane iz feminističke perspektive. Kako Frenklin i Krang objašnjavaju: figure nezavisnih putnika često su se zasnivale na ideji o usamljenoj muškoj skitnici – oslobođenom kućnih obaveza, slobodnom da posmatra ali ne i da bude posmatran, slobodnom da iskusi – gde je mobilnost značila putovanje i uzbuđenje, slobodu od privatne sfere, bekstvo iz feminiziranog carstva, a ta sloboda kretanja pretvarala je ostatak sveta u feminizirane objekte zadovoljstva (Franklin and Crang 2001, 11). Na slične kritike nailazimo i u konceptualizacijama dokolice. Rodžek je jasno ukazao da dokolica ne treba i ne sme biti opisana kao slobodno vreme (engl. *free time*) ili sloboda, čak ni u metaforičkom smislu. Jedan od osnovnih razloga za to jeste što je dokolica orodnjena aktivnost, te se dokoličarski obrasci koje praktikuju žene umnogome razlikuju, a što se najbolje primećuje u primeru domaćica radničke klase i nemogućnosti razdvajanja neplaćenog i plaćenog rada, a samim tim i dokolice i odmora (Rojeck 1985, 12-15). Tako, Mekanel je sedamdesetih godina pogrešno pretpostavio da je turista jedna od najfrivolnijih figura, te da postoje male šanse da bude kritikovana od strane feministkinja (MacCannell 1999, xxiv). Devedesetih godina upravo se javlja snažna kritika maskulinih predstava različitih figura putnika. Analizirajući gorenavedene radove, Džokinen i Veidžola konstatuju da „turista” nije posmatran sa svojom porodicom ili u paru, on nema određene godine ili edukaciju, i nikada nije sa bebom u rukama. Prema ovim autorkama, turista je individualistička figura, ocrтана unutar muškog imaginarijuma, i konstituisana apstrakcijama koje razdvajaju muške i ženske morforlogije. Kao pandan figuri turiste i kretanjima u postmodernom društvu, ove autorke predlažu bebisiterku koja je prema njihovim tvrdnjama „pravi turista”, stranac i posetitelj (engl. *visitor*):

„Bebisiterka je najčešće mlada devojka ... koja odlazi od kuće da obavlja kućni rad ... u domaćinstvu u stranoj zemlji. ... Ona je neko ko želi ili mora da ode – da oslobodi sebe od oca, porodice, posesivnog partnera. ... Ona ulazi u stranu kulturu, lokalnost, porodicu, ali i u – strani jezik. ... Odlazi od svoje kuće kako bi ušla u strani simbolički red, konfiguracije strane kulture/jezika/domaćinstva, i ukoliko se ne adaptira – vraća se kući” (Jokinen and Veijola 1997, 44).

Bebisiterka kao nova figura savremenog sveta, međutim, takođe može biti upitna. Naime, bebisiterke iz stranih zemalja, pre svega, nisu nov fenomen, i u tom smislu važno je da se njihov rad istorijski prepozna, kao i onda kada se govori o radnicima koji su se kretali u potrazi sa poslom. Nadalje, one takođe mogu odlaziti na rad kod ljudi iz njihove zemlje porekla i u tom smislu ne moraju ulaziti u strani jezik/kulturu/domaćinstvo (iako jesu strankinje u kontekstu zemlje u kojoj se nalaze). Treće, bebisiterke su „posetiteljke” samo ukoliko ne uspeju da se integrišu i adaptiraju u novo društvo, u suprotnom (p)ostaju imigrantkinje. Konačno, i najvažnije, iako odlaze u inostranstvo da obavljaju plaćeni kućni rad – Džokinen i Veidžola bebisiterke ipak ne posmatraju kao radnice.

Posebno interesantno jeste to da su migrantski radnici i radnice u turizmu retko bili subjekti istraživanja u proučavanjima turizma i teorijskim konceptualizacijama ovog fenomena. Ova kategorija putnika i putnica do danas je ostala nevidljiva u naučnoistraživačkim diskursima, a neka od mogućih objašnjenja jesu upravo ta da se turizam dominantno razume i teoretizuje kao dokoličarska aktivnost i suprotnost radu, iz perspektive turista i turistkinja i, pre svega, kroz objašnjenja koja se vode pitanjima potrošnje turističkih iskustava, ostavljajući proizvodnju turizma potpuno po strani. Radnici i radnice u turizmu, naime, najčešće su subjekti istraživanja socio-ekonomskih analiza. U ovim istraživanjima poseban fokus je usmeren na globalnu kapitalističku ekonomiju, pitanje zapošljavanja, probleme fleksibilizacije rada i sa njima povezane probleme društvene i rodne podele rada, eksploativnih praksi, niskih naknada za rad, te privremenog karaktera poslova u turizmu sa čestom neizvesnošću uslova rada.⁹ Međutim, značajno je podvući da se navedene analize nisu bavile teoretizacijama tur-

9 O pristupima proučavanju rada u turizmu videti: Ladkin 2011.

izma već sferom rada u turističkim kontekstima, te kroz njih nije ponuđena teorijska perspektiva za razumevanje turizma koja bi uključila radnike i radnice u turizmu. Izuzetak predstavljaju radovi iz oblasti marksističke političke ekonomije (Bianchi 2000; 2011), kritičke geografije (Crang 1997) i socijalne psihologije (Hoshchild 1983) koji su neposredno uspeli da uvežu društvene, kulturne i ekonomske aspekte proizvodnje i potrošnje turizma sa pitanjima položaja radnika i radnica u turizmu, uslova i načina njihovog rada, te da osvetle „proizvodnu stranu” turizma, a kao posebna kategorija u veoma malom broju tekstova prepoznati su i migrantski-turistički-radnici i radnice (engl. *migrant-tourist-workers*) (Adler and Adler 2004; Leite and Graburn 2009; Bianchi 2010).

Još sedamdesetih godina, Nil Leiper (Neil Leiper) je iz korpusa turizma eksplicitno isključio sezonske radnike i radnice, poslovna i komercijalna putovanja (osim onih koja imaju turističke elemente kao, na primer, u slučaju misija ili konferencija) i jednodnevne putnike (engl. *daytrippers*), vodeći se tvrdnjama da turističko putovanje kao vremenski minimum mora imati jednodnevni boravak (odnosno noćenje), da ne može kao motiv imati novčanu zaradu, i da turisti moraju cirkulisati, odnosno da se kreću u turama (Leiper 1979, 395–396). Kako je prethodno objašnjeno, ovo određenje pokazaće se problematičnim već u istim decenijama, a posebno od devedesetih i dvehiljaditih godina. Bijanči (Bianchi 2000), tako, predlaže da se migrantski turistički radnici i radnice mogu smatrati putnicima 21. veka i značajnim društvenim akterima za razumevanje turizma, kao i figurama za razumevanje savremenog trenutka. Međutim, oni se ne mogu smatrati turistima u gorenavedenim okvirima, već putnicima koji mogu povremeno preuzimati uloge turista. Obrasci putovanja sezonskih migrantskih turističkih radnica i radnika značajni su za savremeni trenutak i razumevanje turizma jer zamagljuju granice između turizma i migracija, dokolice i rada, lociranosti i kretanja. Ukoliko bismo se vodili osnovnim odlikama turističkog kretanja (privremenost, cirkulacija i dobrovoljnost) i time da su turisti stranci u pokretu, onda se može učiniti da kretanje sezonskih migrantskih radnica i radnika u velikoj meri zadovoljava „uslove” turizma. Kretanja sezonskih migrantskih radnika i radnica su privremene, povremene i sezonske prirode. Ona se uvek završavaju povratkom u mesto življenja, čime je zadovoljen uslov cirkulacije. Pa ipak, ne možemo tvrditi da se svi sezonski migrantski radnici i radnice kreću u

turama, iako u slučaju onih radnica i radnika koji su zaposleni, na primer, u industriji krstarenja brodovima (engl. *cruise tourism industry*) – ova tvrdnja nedvosmisleno važi (cf. Končar 2016; 2017). Nadalje, osnovna pretpostavka jeste i ta da su njihova kretanja dobrovoljna, ali i ovaj argument takođe može biti problematičan. Dakako, ovde se ne misli na eksplicitne forme prisilnih migracija, kao što jeste slučaj u primeru fenomena trgovine ljudima. Ali, ostaje upitno u kojoj meri su odluke radnica i radnika da se zaposle u turizmu dobrovoljne prirode, a u kojoj meri su motivisane socio-ekonomskim uslovima u kojima se nalaze. Treće, u slučaju ove kategorije radnica i radnika, pored potrage sa plaćenim poslom, značajna motivacija ipak može biti i potraga za alternativnim životnim stilovima i (turističkim) iskustvom. Iako ovaj argument ne mora važiti samo za radnice i radnike u turizmu, već može važiti i za druge kategorije radnih migranata i migrantkinja, on se smatra posebno važnim jer su njihova radna okruženja, kao i mesta življenja upravo turističke destinacije. U tom smislu, oni nisu striktno radni migranti i migrantkinje – njihove mobilnosti, iako često oblikovane socio-ekonomskom neizvesnošću, mogu biti motivisane i potragom za zadovoljstvom, znanjem i avanturom. Četvrto, sezonski turistički migrantski radnici i radnice takođe se nalaze u poziciji stranaca na društvenom, kulturnom i političkom planu. Međutim, u pravno-političkom smislu, turisti su uvek „legalni” putnici, što ne mora biti slučaj u primeru migrantskih radnika i radnica u turizmu. Oni od strane turista mogu biti percipirani kao „lokalci”, dok ih lokalno stanovništvo, odnosno, „lokalni-lokalci” istovremeno mogu tretirati kao strance i turiste. Drugim rečima, oni mogu biti percipirani kao „lokalci” koji proizvode iskustva za turiste, a da istovremeno i sami preduzimaju turističke aktivnosti u svoje slobodno vreme. Ipak, to što preduzimaju turističke aktivnosti, ne znači da jesu turisti, ali je važno podvući da praktikuju uloge i ponašanja turista, te da konzumiraju turističke sadržaje i aktivnosti destinacije u kojoj se nalaze. Sveukupno, kretanja sezonskih migrantskih turističkih radnika i radnica imaju mnoge komponente zajedničke figuri turista ali i značajne razlike, i u tom smislu se ove dve kategorije ne mogu izjednačiti. Međutim, ono što ovu grupu radnica i radnika čini važnom konceptualnom kategorijom za proučavanja savremenog turizma jeste što njihove uloge, pozicije, ponašanja i kretanja dobro odslikavaju uslove kapitalističkog, konzumerističkog, (post) modernog i (post)industrijskog društva.

Korak dalje, a ukoliko bismo se vodili argumentacijom koju predlažu Džokinen i Veidžola (Jokinen and Veijola 1997), *sezonske migrantske radnice u industriji turizma* bi se pre mogle razumeti „pravim turistima”, strankinjama i posetiteljicama – to su najčešće žene mlađe životne dobi koje odlaze od kuće da obavljaju rad u turizmu (poslovi pranja, čišćenja, usluživanja, zabave, lepote i nege, itd.); one takođe odlaze u stranu zemlju, ulaze u stranu kulturu, lokalnost i u strani jezik, a da se istovremeno nalaze i u internacionalnom okruženju. Njihove prilike da se uključe u druga društva su ograničene jer su angažovane u privremenim, odnosno, sezonskim poslovima gde priroda ovih poslova podrazumeva da se uvek vrate kući. One su zaposlene u industriji koja ih istovremeno čini objektima ali i proizvođačima zadovoljstva, zabave, odmora i uživanja i koja se, kao i ostale uslužne delatnosti, vezuje za takozvana „ženska” zanimanja.

Sveukupno, fokusirati se na turizam isključivo u okvirima putovanja i dokolice znači osvetliti samo jedan aspekt ovog fenomena gde se navedene konceptualizacije, iako jesu ključne, mogu smatrati redukcionističkim. Izostaviti perspektivu radnika i radnica u turizmu kao krucijalni element sveta turizma i njegove teoretizacije znači isključiti relaciju – odnose, uloge, ponašanja i pozicije koji se grade, reprodukuju i manifestuju kroz turističke sisteme i prakse. Na tom tragu, kroz proučavanje pozicija, uloga, motivacija i ponašanja sezonskih migrantskih radnika i radnica moguće je premostiti raskorak i dihotomije koje se u naučnoistraživačkim diskursima (p)održavaju između pitanja proizvodnje i potrošnje turizma, rada i dokolice, preispitati teoretizacije koje se vode perspektivama turista, i što je najvažnije – ponuditi pogled kojim je moguće uvezati i socio-ekonomske i kulturološke analize i zaključke. Konačno, izučavati njihov rad i načine rada znači osvetliti strukturne uslove i veze koje oblikuju procese proizvodnje i potrošnje turističkih iskustava, te ponuditi „alternativne poglede” teorijskim konceptualizacijama ovog fenomena.

SAVREMENI TURIZAM KAO KAPITALISTIČKI ORGANIZOVAN SISTEM: UMEMO ZAKLJUČKA

Predlog ovog teksta, tako, jeste da se savremenom turizmu pristupa kao fenomenu (post)modernosti i kapitalističkih odnosa proizvodnje i potrošnje (Britton 1980; 1982; 1991). Njegov nastanak i razvoj vremenski se posebno vezuje za 19. vek, period modernosti, te procese industrijalizacije, urbanizacije i

razvoj kapitalizma, gde su tehnološke inovacije i procesi demokratizacije putovanja učinili turizam dostupnim različitim klasama putnika, manje napornim i opasnim, i kraćeg trajanja, te kada je vreme provedeno u radu razdvojeno od slobodnog vremena i dokoličarskih aktivnosti koji su potom transformisani u ture i paket aranžmane. U ovim pristupima posebno mesto zauzima pitanje masovnosti putovanja, gde se turizam u 19. veku izdvaja kao *masovni* (odnosno, omasovljeniji), *internacionalni* i *industrijski* fenomen, čiji su globalni značaj i uticaj posebno vidljivi od druge polovine 20. veka. Razumeti savremeni turizam kao *kapitalistički organizovan sistem proizvodnje i potrošnje turističkih iskustava* znači razumeti ga u okvirima struktura koje ga konstituišu.

Na najopštijem nivou, postoji nekoliko dimenzija u organizaciji i karakteru savremenog turističkog sistema. Kako Britton (Britton 1991) navodi, turistički sistem je mehanizam za akumulaciju kapitala i prisvajanje viška vrednosti od rada, privatno prisvajanje bogatstva, a potom i kulturnih i fizičkih pojava (posebno javnog dobra) za koje se smatra da imaju društvenu i kulturnu vrednost. Turistički sistem, naime, odlikuju visoke kapitalne investicije, privatno vlasništvo, međunarodni „brendovi” i nadzor, gde se javni prostor sve više privatizuje, komodifikovan je i regulisan (Urry and Larsen 2011, 125). Posebno alarmantni primeri neravnomerne distribucije kapitala, eksploatacije prirodnih, kulturnih i ljudskih resursa, te pojava političkih i društveno-ekonomskih nejednakosti kao posledice uticaja turizma, pronalaze se u zemljama takozvanog Trećeg sveta, u kojima je vlasništvo nad proizvodnjom i potrošnjom turizma dominantno u rukama privatnih, stranih i internacionalnih kompanija (uglavnom iz zemalja takozvanog „centra”), gde lokalne zajednice, pa i čitave države, imaju malo kontrole nad tržišnim kretanjima unutar turističkog sistema (cf. npr. Turner 1976; Britton 1980; 1982). U organizaciji turističkog sistema učestvuju niz kompanija i interesnih grupa: od transporta, smeštaja, ugostiteljstva i drugih sektora koji direktno ili indirektno podržavaju proizvodnju i potrošnju turističkih proizvoda, usluga i atrakcija, preko onih sektora koji su specifikovani za organizaciju, prodaju i promociju turističkih aranžmana i aktivnosti, do vlada, nacionalnih i internacionalnih institucija, udruženja i organizacija koje prate i regulišu turistički sistem. Svi ovi akteri (p)održavaju turistički sistem koji se ne može smatrati jedinstvenim, već pre kao skup različitih industrija i sektora koji učestvuju u njegovoj reprodukciji (Fletcher 2011; Britton 1991; Lepier 1979).

Ovakav pogled na turizam ne znači razumeti ga „odozgo” i negirati individualne motivacije, prakse i aktivnosti koje se pojavljuju u turizmu, već znači istraživati savremeni turizam istovremeno kroz strukture ali i aktere koji proizvode, konzumiraju i reprodukuju turistički sistem kakvom svedočimo danas. Drugim rečima, vrednosne konotacije i pogledi kojima se proizvode polarizovane predstave o turizmu kao „površnoj” i „neautentičnoj” aktivnosti – koje se najbolje uviđaju kroz pokušaje određivanja granica različitih kategorija putnika, i veoma retko putnica (*sic!*), dok se „model” turističkih praksi i putovanja definiše u odnosu na aktivnosti i ponašanja elita u prošlosti u zapadnom kontekstu istovremeno optužujući „niže” klase društva odnosno „mase” za pojavu i nastanak turizma kakvom svedočimo danas – izostavljaju jedan ključan uvid, a to je da ne postoji nešto što bismo nazvali „esencijom” turizma, već se on gradi i ispoljava na načine kakvim ga savremeni kapitalistički sistem proizvodi i reprodukuje.

LITERATURA

- Adler, Judith. 1985. „Youth on the Road: Reflections on the History of Tramping.” *Annals of Tourism Research* 12 (3): 335–354. doi: 10.1016/0160-7383(85)90003-9
- Adler, Judith. 1989. „Origins of Sightseein.” *Annals of Tourism Research* 16 (1): 7–29. doi: 10.1016/0160-7383(89)90028-5
- Adler, Patricia A., and Peter Adler. 2004. *Paradise Laboreres: Hotel Work in the Global Economy*. New York: Cornell University Press.
- Bauman, Zygmunt. 1996. „From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity.” In *Questions of Cultural Identity*, edited by Stuart Hall and Poul du Goy, 18–36. London: Sage Publications.
- Bianchi, V. Raoul. 2000. „Migrant Tourist-Workers: Exploring the ‘Contact Zones’ of Post-industrial Tourism.” *Current Issues in Tourism* 3(2): 107–137. doi: 10.1080/13683500008667869
- Bianchi, V. Raoul. 2011. „Tourism, Capitalism and Marxist Political Economy.” In *Political Economy of Tourism: A Critical Perspective*, edited by Jon Mosedale, 17–37. London and New York: Routledge. doi: 10.4324/9780203835876
- Boorstin, Daniel. 1961. *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America*. New York: Vintage Books.

- Britton, Stephen G. 1980. „The Spatial Organization of Tourism in a Neo-colonial Economy: A Fiji Case Study.” *Pacific Viewpoint* 21 (2): 144–165. doi: 10.1111/apv.212003
- Britton, Stephen G. 1982. „The Political Economy of Tourism in the Third World.” *Annals of Tourism Research* 9 (3): 331–358. doi: 10.1016/0160-7383(82)90018-4
- Britton, Stephen G. 1991. „Tourism, Capital, and Place: Towards a Critical Geography of Tourism.” *Environment and Planning: Society and Space* 9 (4): 461–478. doi: 10.1068/d090
- Butler, Richard. 2015. „The Evolution of Tourism and Tourism Research.” *Tourism Recreation Research* 40 (1): 16–27. doi: 10.1080/02508281.2015.1007632
- Clifford, James. 1989. „Notes on Travel and Theory.” *Inscriptions* 5: 1–7. https://complit.utoronto.ca/wp-content/uploads/COL1000-Week08_Nov4_JamesClifford.pdf
- Cohen, Erik. 1972. „Toward a Sociology of International Tourism.” *Social Research* 39 (1): 164–182.
- Cohen, Erik. 1974. „Who is a Tourist: a Conceptual Clarification.” *Sociological Review* 22 (4): 527–555. doi: 10.1111/j.1467-954X.1974.tb0050
- Cohen, Erik. 1979. „A Phenomenology of Tourist Experience.” *Sociology* 13 (2): 179–201. doi: 10.1177/0038038579013002
- Cohen, Erik. 1984. „The Sociology of Tourism: Approaches, Issues and Findings.” *Annual Review of Sociology* 10 (1): 373–392. doi: 10.1146/annurev.so.10.080184.002105
- Cragg, Philip. 1997. „Performing the Tourist Product.” In *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory*, edited by Chris Rojek and John Urry, 137–154. London and New York: Routledge.
- Crick, Malcom. 1989. „Representations of International Tourism in the Social Sciences: Sun, Sex, Sights, Savings, and Servility.” *Annual Review of Anthropology* 18 (1): 307–344. doi: 10.1146/annurev.an.18.100189.001515
- Engels, Fridrih. 2018 [1845]. *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Beograd: Mediterran Publishing.
- Feifer, Milena. 1985. *Going Places: The Ways of the Tourist from Imperial Rome to the Present Day*. London: Macmillan.
- Fletcher, Robert. 2011. „Sustaining Tourism, Sustaining Capitalism? The Tourism Industry’s Role in Global Capitalist Expansion.” *Tourism Geographies* 13 (3): 443–461. doi: 10.1080/14616688.2011.570372

- Franklin, Adrian, and Mike Crang. 2001. „The Trouble with Tourism and Travel Theory?” *Tourist Studies* 1 (1): 5–22. doi: 10.1177/146879760100100101
- Graburn, Nelson. 1983. *To Pray, Pay and Play: The Cultural Structure of Japanese Domestic Tourism*. Aix-en-Provence: Cahiers du Tourisme, Centre des Hautes Etudes Touristiques.
- Graburn, Nelson. 1989 [1977] „Tourism: The Sacred Journey.” In *Host and Guests: The Anthropology of Tourism*, edited by Valene L. Smith, 21–36. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Graburn, Nelson, and Jafar Jafari. 1991. „Introduction: Tourism Social Science.” *Annals of Tourism Research* 18: 1–11.
- Gorsuch, Anne, and Diane Koenker, eds. 2006. *Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Hall, C. Michel, Allan M. Williams, and Alan A. Lew. 2014. „Tourism Conceptualizations, Disciplinarity, Institutions, and Issues.” In *The Wiley Blackwell Companion to Tourism*, edited by Alan A. Lew, C. Michael Hall, and Allan M. Williams, 3–24. Chichester: Wiley Blackwell.
- Hannam, Kevin, Mimi Sheller, and John Urry. 2006. „Mobilities, Immobilities and Moorings.” *Mobilities* 1 (1): 1–22. doi: 10.1080/17450100500489189
- Hoshchild, Arlie R. 1983. *The Managed Heart: Commercialization of Human Feelings*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Koenker, Diane. 2003. „Travel to Work, Travel to Play: On Russian Tourism, Travel, and Leisure.” *Slavic Review* 62 (4): 657–665. doi: 10.2307/3185649
- Končar, Lara. 2016. „Istraživanja položaja radnika i radnica na kruzerima: promišljanja o značaju feminističke perspektive.” *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture* 20: 129–160. doi: 10.5937/Genero1620129K
- Končar, Lara. 2017. „Zajednica na brodu: etnografski prilog proučavanju industrije kruzera” *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 65 (1): 207–221. doi: 10.2298/GEI1701207K
- Ladkin, Adele. 2011. „Exploring Tourism Labour.” *Annals of Tourism Research* 38 (3): 1135–1155. doi:10.1016/j.annals.2011.03.010
- Lash, Scott, and John Urry. 1987. *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

- Leiper, Neil. 1979. „The Framework of Tourism: Towards a Definition of Tourism, Tourist and the Tourism Industry.” *Annals of Tourism Research* 6 (4): 390–407. doi: 10.1016/0160-7383(79)90003-3
- Leite, Naomi, and Nelson Graburn. 2009. „Anthropological Interventions in Tourism Studies.” In *The SAGE Handbook of Tourism Studies*, edited by Tazim Jamal and Mike Robinson, 35–64. London: Sage Publications.
- MacCannell, Dean. 1999 [1976]. *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Mgonja, Jhon T. 2020. „Leisure and Recreation in Non-Western Societies: Critical Perspectives and Implications for Future Research.” *World Leisure Journal* 62 (3): 261–271. doi: 10.1080/16078055.2020.1798053
- Nash, Dennison. 1989 [1977]. „Tourism as a Form of Imperialism.” In *Host and Guests: The Anthropology of Tourism*, edited by Valene L. Smith, 37–52. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Phillip, Sharon, Colin Hunter, and Kirsty Blackstock. 2010. „A Typology for Defining Agritourism.” *Tourism Management* 31 (6): 754–758. doi: 10.1016/j.tourman.2009.08.001
- Ritzer, George. 1998. *The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions*. London: Sage Publications.
- Rojek, Chris. 1985. *Capitalism and Leisure Theory*. London: Routledge.
- Rojeck, Chris. 1996. *Ways of Escape: Modern Transformations in Leisure and Travel*. SAGE Publication.
- Rojeck, Chris, and John Urry. 1997. „Transformations of Travel and Theory.” In *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory*, edited by Chris Rojeck and John Urry, 1–19. London: Routledge.
- Said, Edward. „Traveling Theory.” In *The World, the Text and the Critic*, 157–181. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Simić, Marina. 2014. *Kosmopolitska čežnja: etnografija srpskog postsocijalizma*. Beograd: Centar za studije kulture FPN.
- Smith, L. Valene. 1989 [1977]. *Host and Guests: The Anthropology of Tourism*, ed. Valene L. Smith. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Thompson, Edward Palmer. 1967 „Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism.” *Past & Present* 38 (1): 56–97.
- Towner, John. 1985. „The Grand Tour: A Key Phase in the History of Tourism.” *Annals of Tourism Research* 12 (3): 297–333. doi: 10.1016/0160-7383(85)90002-7

- Towner, John. 1988. „Approaches to Tourism History.” *Annals of Tourism Research* 15 (1): 47–62. doi: 10.1016/0160-7383(88)90070-9
- Towner, John, and Geoffrey Wall. 1991. „History and Tourism.” *Annals of Tourism Research*, 18 (1): 71–84. doi: 10.1016/0160-7383(91)90040-I
- Tribe, John. 2006. „The Truth about Tourism.” *Annals of Tourism Research* 33 (2): 360–381. doi: 10.1016/j.annals.2005.11.001
- Turner, Louis, and John Ash. 1975. *The Golden Hordes: International Tourism and the Pleasure Periphery*. New York: St. Martin's Press.
- Turner, Louis. 1976. „The International Division of Leisure: Tourism and the Third World.” *World Development* 4 (3): 253–260. doi: 10.1016/0305-750X(76)90031-0
- Uriely, Natan. 1997. „Theories of Modern and Postmodern Tourism.” *Annals of Tourism Research* 24 (4): 982–985. doi: 10.1016/S0160-7383(97)00029-7
- Urry, John. 1990. „The ‘Consumption’ of Tourism.” *Sociology* 24 (1): 23–35. doi: 10.1177/0038038590024001004
- Urry, John, and Jonas Larsen. 2011. *The Tourist Gaze 3.0*. London: Sage Publications.
- Veblen, Torsten. 2008. *Teorija dokoličarske klase*. Novi Sad: Mediterran.
- Veijola, Solie, and Eeva Jokinen. 1997. „The Disoriented Tourist: The Figuraton of the Tourist in Conteporary Cultural Critique.” In *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory*, edited by Chris Rojek and John Urry, 23–52. London and New York: Routledge.
- Walton, K. John. 2005. *Histories of Tourism: Representation, Identity and Conflict*. Clevedon: Channelview Publications.
- Wood, C. Roy. 1994. „Hotel Culture and Social Control.” *Annals of Tourism Research* 21 (1): 65–80. doi: 10.1016/0160-7383(94)90005-1

Primljeno/Received: 24.11.2025.

Izmenjeno/Changed: 22.12.2025.

Prihvaćeno/Accepted: 29.12.2025.

Tourism and the Challenges of Differentiating Forms of Travel: From Tourists to Seasonal Migrant Workers

Lara KONČAR

University of Belgrade, Faculty of Political Science

Summary: This paper examines theoretical conceptualizations of contemporary tourism within the frameworks of travel and leisure in the social sciences and humanities. Through a systematic review of key texts in tourism studies that address the historical development of tourism and various categories of travelers in the Western context, the paper aims to highlight the theoretical limitations of understanding tourism primarily from the perspective of (Western) tourists. By offering a critical assessment of dominant approaches to tourism, the author emphasizes the importance of feminist and Marxist perspectives, with particular attention to the lack of approaches that include seasonal migrant workers in tourism as significant subjects in the theoretical conceptualization of this phenomenon.

Keywords: tourism, leisure, mobilities, travelers, tourists, seasonal migrant workers, tourism system

ORCID:

Lara Končar

<https://orcid.org/0009-0009-1491-5555>